

XAQANININ FARSÇA DİVANINDA "DÜNYA" İSMİNİN PERİFRAZLARI

Xülasə

Xaqanınin farsça divanı Azərbaycan dilçiliyi baxımından indiyə kimi tədqiq olunmayıb. Bu məqalənin aktuallığı ondan ibarətdir ki, mövzu ilə bağlı Xaqanı və Nizamidən verilmiş sitatlar farsça oxunuşlarında təqdim edilir, onların sətri tərcümələri və şərhli verilir, poetik tərcümələrdə yol verilən səhvlərə aydınlıq gətirilir.

Xaqanınin farsça divanında "dünya" isminin yüzdən artıq perifrəzi var. Bu məqalədə Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq, onlardan on beşi ciddi surətdə araşdırılır, perifrəz olmalarının səbəbləri aydınlaşdırılır.

Açar sözlər: Xaqanı, qəsidə, perifrəz, söz birləşməsi, sətri tərcümə, frazeoloji birləşmə

Giriş. Azərbaycanın dahi şairi Xaqanı Şirvaninin ikicildli farsça divanında "yer, göy, fələk, Tanrı, mələklər, cəhənnəm, cənnət, Günəş, Ay, ulduzlar, gecə, gündüz, nəfs, zaman" kimi yüzlərlə isimlə yanaşı, təkcə "dünya" isminin yüzdən çox perifrəzi vardır.

Perifrəz bədii priyom olmaqla elə söz birləşməsi, elə söz ailəsidir ki, ora ən azı iki söz qatılaraq, hansısa leksik anlayışın adını çəkmədən, həmin leksik anlayışdan danışır. Bədii ifadə vasitəsi olan perifrəzin bol olduğu poetik əsər oxucu təfəkküründə dərin izlər qoyur, könlüllərə asan yol tapır. Xalq şairi S.Vurğun iki ili zəhmətə qatlaşaraq, "Yevgeni Onegin" poemasını ruscadan azərbaycancaya uğurlu tərcümə etdikdən sonra yazırdı:

*Axudum alınımın inci tərini,
Yanmadım ömrümün iki ilinə.
Rusiya şeirinin şah əsərini
Çevirdim Vəqifin şirin dilinə [1, s.3].*

Bu dörd misrada iki perifrəz var – "Yevgeni Onegin" poemasının perifrəzi "Rusiya şeirinin şah əsəri", habelə "Azərbaycan dili" birləşməsinin perifrəzi olan "Vəqifin şirin dili". Elə perifrəzlər var ki, hətta adi insanlar onları yaxşıca tanıyır. Azərbaycanın perifrəzi "Odlar

yurdu" və Bakının perifrəzi "Küləklər şəhəri" buna misaldır.

"Varımdı" mənasında "Daştəm" rədifli mərsiyəsində Xaqanı dünyasını dəyişən həyat yoldaşına "ürəyin ürəyi" deyir və "lağlağı meydanı" ("meydan-e ləhv") birləşməsilə dünyanın perifrəzini yaradıb. Şair həm də həzrət Əlinin çapdığı "Düldül" at adından istifadə edərək, həyat yoldaşını "Düldül çapan" ("Doldol səvar") adlandırır:

Farsça oxunuşu:
*An del-e del ku? Ke dər meydan-e ləhv
Əz tərəb Doldol səvari daştəm [2, s.361].*

Sətri çevirməmiş:
*Ürəyin ürəyi hanı? Lağlağı meydanunda
Sevinirdim ki, bir Düldül çapan varımdı.*

Dünyanın "sağ-sol-arxa-ön-alt-üst" olmaqla altı yönü var. Xaqanı "fənanın altı qapısı" ilə bu altı yönə işarə edərək, dünyanın perifrəzi olmaqla, farsça-ərəbcə "şəş-dər fəna" ifadəsini yaradıb. Sitatda rast gəlinən "dörd dost" isə Əbubəkr, Ömər, Osman, Əli olaraq, Peyğəmbərin dörd xəlifəsini nəzərə alır. Şairin rədifsiz bir qəsidəsinə baxaq:

* Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: elmanquliyev55@gmail.com

Farsca oxunuşu:

*Bi mehr-e çar yar dar in panc ruze omr
Nətvən xələs yaft əz in şeş-dər-e fəna*
[2, s.16].

Sətri tərcüməmiz:

*Bu beş günlük ömürdə dörd dostun mehri
olmadan
Bu fənanın altı qapısından qurtulmaq
olmaz.*

Həmin qəsidədə dünyanın daha bir perifrəzi müşahidə olunur. Yuxarıda dünyanı "fənanın altı qapısı" olaraq görən Xaqani burada ərəbcə "mosəddəs-e ələm" oxunuşunda dünyaya "ələmin altı yönü" deyir. Məhəmməd peyğəmbərin anadan olmasından sevinən rühənlər (mələklər) üç ətri bir-birinə qatıb, yandırır və bu ətir ələmin altı yönünə (dünyaya) yayılır:

Farsca oxunuşu:

*Ruhaniyan mosəlləs-e ətri bəxştənd,
Vəz ətrha mosəddəs-e ələm şode məla*
[2, s.16].

Sətri tərcüməmiz:

*Mələklər üç ətri qataraq yandırdılar,
Ətirilər ələmin altı yönünə yayıldı.*

İnsan hara gedirsə, ayağının altında torpağı görür. Bu təbii haldan qaynaqlanan Xaqani, "torpaq nəzərgahi" mənasında ərəbcə-farsca "rəsəd-gəh-e xaki" söz birləşməsinə dünya üçün perifrəz yaradıb. Dünyanı qınayan ədib "torpaq ələrsən" ("xak mibizi") frazeoloji feili ilə əbas yerə çalışmağa, mənasız iş üçün əlşəməyə eynam vurur:

Farsca oxunuşu:

*Dər in rəsəd-gəh-e xaki çe xak mibizi?
Nə kudəki, nə moğamer, ze xak çist tora?!*
[2, s.17]

Sətri tərcüməmiz:

*Bu torpaq nəzərgahında niyə torpaq
ələrsən?
Nə uşaqsan, nə qumarbaz, torpaq nəyinə
gərək?!*

"Bəhrəsiz quru axur" mənasında Xaqani-nin ərsəyə gətirdiyi farsca-ərəbcə "xoşq-axur-e xezlan" birləşməsi "dünya" anlayışının perifrəzidir. Şair ona görə dünyanı qınayaraq, onu bəhrəsiz quru axur adlandırır ki, (maddi tellərlə dünyaya bağlanmaqdan) qurtuldu, çünki Məhəmməd bağında riza tarlasını otladı, yəni islam dininin prinsiplərinə sۆykənərək, rizaya (olanı-na qane olmağa) keçdi:

Farsca oxunuşu:

*Ze oşq-axur-e xezlan bərəst Xaqani,
Ke dər riyaz-e Mohəmməd çərid keşt-e
reza* [2, s.17].

Sətri tərcüməmiz:

*Bəhrəsiz quru axurdan Xaqani qurtuldu,
Zira Məhəmməd bağında riza tarlasını
otladı.*

Yuxarıdakı qəsidənin sonrakı beytində "istək bəxş edən" xitabı ilə Tanrını nəzərdə tutan Xaqani deyir, ıxlas (səmimi və qərəzsiz məhəbbət) ilə Ona sarı qaçır ki, onu simiclər dəyirmanından (dünyadan) qurtarsın. "Simiclər dəyirmanı" olaraq tərcümə etdiyimiz farsca-ərəbcə "xərəsi-xəsisan" ifadəsini Xaqani düzüb qəşarəq, onu "dünya" üçün perifrəz edib. Şair dünyanı ona görə "xəsislər dəyirmanı" adlandırır ki, buradakı insanlar xəsisdir (hərə özünün faydasını düşünür) və digər tərəfdən, dəyirmanı işi ona tökülən buğdanı üyütdüyü kimi, dünyanın da işi yaranan canlı və cansız varlıqları məhv etməkdir:

Farsca oxunuşu:

*Morəd-bəxşa, dər To qorizəm əz əxlas,
Kəz in xəras-e xəsisən dəhi xəlas məra*
[2, s.27].

Sətri tərcüməmiz:

*İstək bəxş edən, ıxlas ilə Sənə qaçırım ki,
Bu simiclər dəyirmanından məni
qurtarasan.*

Ürəyindən yalnız dünya arzularını keçirənə, Xaqani dünyanın perifrəzi olaraq "şeytanın torpaq evi" mənasında farsca "xakdani-div" ifadəsini seçərək deyir ki, onu uşaq bilib dünyanı

onun üçün bahar (arzuları çiçəkləndirən məkan) sayırlar, amma, düzünə qalsın, belə deyil:

Farsca oxunuşu:

*Ey xakdan-e div təməşə-gəh-e delət,
Təfli to ta rəbi-e to danənd xakdan?!*
[2, s.437]

Sətri tərcüməmiz:

*Ey şeytanın torpaq evi ürəyinin
təməşəgahı,
Uşaqsanmı ki, torpaq evini sənə bahar
sayırlar?!*

Poetik mütərcim Hüseyn Arif "şeytanın torpaq evi"ni sadə formada "vəfəsiz cahən" [2, s.326] təqdim edir. Dünyada pis nə olursa, bunda şeytanın iştirakı olduğunu bildiyimizdən düşünürük ki, "vəfəsiz cahən" ifadəsində "şeytanın torpaq evi"nin məna dərinliyi yoxdur.

Xaqani yaradıcılığında dünyanın perifrəzlərindən biri "heyrat quyusu" olaraq təqdim etdiyimiz farsca-ərəbcə "çah-e təhəyyor" sayılır. Şair bir tərkibindəndə salık olana (təşəvvüf yolunda ilkin addımlarını atan müridə) buyurur ki, onu heyrat quyusundan (dünyadan) xilas etmək üçün bu quyunun başında olan kəndir tutan eşq durur:

Farsca oxunuşu:

*To dər çah-e təhəyyor mənə vəz bəhr-e
xələs-e to
Xəyal-e u rəsən dər dəst dər bala-yə çah
ənək* [2, s.722].

Sətri tərcüməmiz:

*Heyrat quyusunda qaldın, səni xilas etməyə
Əldə kəndir tutub, quyuy başında duran var.*

İnsanın içində düşdüğü dünyanın quyuy adlanmasının səbəbi budur ki, insan nə etsə də dünyadan çıxıb bilməz. Bu quyunun heyrat quyusu olmasının səbəbi odur ki, insan daqiq olaraq hardan gəldiyini və daqiq olaraq hara gedəcəyini bilmədiyinə görə heyrat içindədir (çaşmış qalıb).

"Qaçırım" ("Miqorizəm") rədifli qəsidənin ilkin beytində Xaqani zamanında vəfanın qullığından gileylənir, vəfaya sarı qalbilə qaçdığı, fəna dəyirmanı dediyi dünyadan canla

qaçdığını vurğulayır. Şairin ortaya qoyduğu "fəna dəyirmanı" kimi anlaşılan farsca-ərəbcə "xərəs-e fəna" birləşməsi "dünya" anlayışının perifrəzi rolunu icra edir. Fəna dəyirmanı bu deməkdir ki, dünya nəyi yaradır, sonra onu fənanaya verir, dəyirman buğdanı üyütdüyü kimi:

Farsca oxunuşu:

*Be del dər xəvas-e vəfa miqorizəm,
Be can zin xəras-e fəna miqorizəm*
[2, s.391].

Sətri tərcüməmiz:

*Qəlb ilə vəfa qoyununa qaçırım,
Canla bu fəna dəyirmanından qaçırım.*

Xaqani adı keçən qəsidənin aşağıdakı beytində dünya üçün "gərəksiz döyənək" mənasında farsca "bəhrəc-e narəva" perifrəzini poeziyaya gətirir. Bədəndə döyənək ağır fiziki işdən yaranıb, insanı incidir və özü də heç nəyə gərək deyil. Xaqani dünyanı ona bənzədir, dünya mazol (döyənək) kimi Xaqanını incidir, onu daim rahatsız edir. Qızıl dəyəri prob (əyar) ilə ölçüldüyü kimi, Xaqani də dünyanın dəyərini etdiyi cəfalarla, zülmərlə ölçür:

Farsca oxunuşu:

*Bədidəm eyar-e cahən, kəm ze hiç əst,
Əz in bəhrəc-e narəva miqorizəm* [2, s.393].

Sətri tərcüməmiz:

*Cahənün ayarını gördüm, heçdən də azdır,
Bu rəvasiz (gərəksiz) döyənəkdən qaçırım.*

Xaqanının "gərəksiz döyənək" ifadəsini Mübariz Əlizadə "qor pul" [2, s.310] adlandırır. Bu yanaşma "gərəksiz döyənək"də olan acının ölçüsünü göstərmir.

Dünyanın perifrəzələrindən biri farsca "xakdan" ifadəsidir, onu "torpaq evi" veririk. Bir arif olaraq Xaqani yalnız Tanrıya soy ediyinə görə, nə bu torpaq evini, nə də səkkiz şöhəri (cənnəti) istəyir. Düzünə qalsın, şair həm dünyadan, həm də cənnətdən qaçır:

Farsca oxunuşu:

*Nə zin həft-dəh xakdanəm qorizən,
Ke əz həft şəhr-e soma miqorizəm*
[2, s.394].

Sətri tərcüməmiz:

*Təkcə bu bəzaklı torpaq evindən yox,
Səkkiz şəhərinizdən də qaçıram.*

Mübariz Əlizadənin poetik tərcüməsində qeyri-dəqiqlik var. Belə ki, Xaqaninin "xakdan" ifadəsi "yeddiqat yer" verilib, "torpaq evi" yox. İkincisi, Xaqani "səkkiz şəhər" dedikdə, səkkiz cənnətə eyham vurur, səmaya yox. Axı səmanın səkkiz yox, doqquz təbəqəsi var. Bir də ki, səkkiz şəhər Xaqanini qaçırmayıb, Xaqani özü onlardan qaçır. M.Əlizadənin poetik tərcüməsi:

*Qaçmaq deyəndə təkcə mən bu yeddiqat
yerdən deyil,
Həm də qaçmışdır məni səkkiz şəhər,
yəni səma [5, s.311].*

"Torpaq evi" mənasında "xakdan" ifadəsini Nizami öz poemalarında çox səsləndirib. Dünyada güvənli küncün, onun sümüyündə də vəfa iliyinin olmadığını deyən Nizami yazır:

Farsca oxunuşu:
*Kənc-e əman nist dər in xakdan,
Məğz-e vəfa nist dər in ostoxan [3, s.87].*

Sətri tərcüməmiz:
*Bu torpaq evində güvənli künc yoxdur,
Onun sümüyündə də vəfa iliyi yoxdur.*

"Keç" rədifli qəzəldə Füzuli "xakdan" anlayışına müraciət edir. O, dünya əhlini (yalnız dünyaya üçün yaşayanları) axırsızlıqda qınayır, xakdan olan dünyadan vəz keçməyi rəva görür:

*Əhli dünyanın olma axirəti,
Ey Füzuli, bu xakdandan keç [4, s.63].*

Xaqani bir tərkiyədəndə vurğulayır ki, insan hələlik səhrada (dünyada) yerləşir, amma vaxt gələrkən bu fəna Kərxini (bu dünyanı) tərk edib, bəqa Bağdadına (can yurduna) gedər. Xaqanin yaratdığı "fəna Kərx" mənasında ərəbcə "Kərx-e fəna" dünyanın, "bəqa Bağdadı" mənasında ərəbcə "Bağdadı-fəna" isə can yurdunun perifrastlarıdır. İki perifrastdan anlaşılır ki, dünya fəna (öləri) yer, can yurdu isə bəqa (ölməzlik) diyarıdır:

Farsca oxunuşu:

*Hənzər əndər biyaban başı an saat ke canət rə
Əz in Kərx-e fəna bəyad be Bağdad-e bəqa
rəftan [2, s.721].*

Sətri tərcüməmiz:

*Hələ ki səhradəsən, canına bu gərəkdir ki,
Bu fəna Kərxindən bəqa Bağdadına getmək.*

"Kərx" toponim olub, Bağdad şəhərində bir məhəllənin adıdır [6, s.428].

Xaqani dünya yaşayışının can yurdunun yanında heç nə olduğunu söyləmək üçün, Kərx adlı bir məhəllənin Bağdad şəhərinin yanında heç nə olduğunu məsəl gətirir.

Nizami poeziyasında "Kərx" toponimi rastlanır. Görünür, Nizami dönməndə Kərx öz əttarları (ətirli gül satanları) ilə tanınıb:

Farsca oxunuşu:
*Sədəf bud qofiti Mah-e çərx,
Dər u ğaliye sude əttar-e Kərx [3, s.428].*

Sətri tərcüməmiz:
*Sanasan sədəfdi fəlayin Ayı,
Qaliyə çəkmisi ona Kərxin əttarı.*

"Yaşıl gülşən" mənasında farsca "səbz-qolşən" ifadəsini Xaqani dünya üçün perifrast edib. Şair deyir ki, nə vaxt yaşıl gülşən olan dünyadan köçü dışra çəkir (məənə dünyadan ayrılır), vəhdət ələmindən (dərin düşüncələr içində Tanrı ilə təkcənə qaldığı ələmdən) bir ələm onun rastına çıxır:

Farsca oxunuşu:
*Hər zaman zin səbz-qolşən rəxt birun
mibərəm,
Aləmi əz ələm-e vəhdət be kəf miavərəm
[2, s.387].*

Sətri tərcüməmiz:
*Haçan bu yaşıl gülşəndən köçü dışra
çəkirəm,
Vəhdət ələmindən mən bir ələm ələ
gətirirəm.*

Farsca "rəxt birun mibərəm" frazeoloji feilini kəlkə edərək, "köçü dışra çəkirəm" kimi

veririk. Farsca "be kəf miavərəm" frazem feilini də kəlkə etməklə, "ələ gətirirəm" kimi təqdim edirik.

Düzdür, Xaqani vəhdət ələminə təfəkkürlə gedib, amma hər təfəkkür, düzünə qalsa, vəhdət ələmi ilə bağlı olmur. Buna görə poetik mütərcim Mübariz Əlizadənin "vəhdət ələmi" birləşməsini "təfəkkür" tərcümə etməsi yuxarıdakı beyti irfani notlardan ayırır [5, s.303].

"Sağın" rədifli qəzəldə Füzuli "köç et" mənasında "rəxtini dışra çək" frazem feilinin adını tutur, bu da "köçü dışra çəkirəm" anlamında Xaqaninin "rəxt birun mibərəm" frazeinin kəlkəsidir:

*Tən evindən rəxtini, cəhd eylə, ey can,
dışra çək,
Afatı-seyli-sirişki-biqərarımdan sağın!
[4, s.221]*

Açıqlamamız:
*Bədən evindən köçünü, cəhd eylə, ey can,
dışra çək,
Göz yaşının qararsız selinin əftətidən
sağın!*

"Doğum-olun möhnətsarası" mənasında ərəbcə-farsca "mehnat-səra-ye zado bud" birləşməsini dünyanın perifrastı edən Xaqani özüne xitabən deyir ki, Şirvan onun rəyi (keçimi) üçün xeyir məkanı deyil, çünki burada şairi çox incidiblər, ona paxıllıq ediblər:

Farsca oxunuşu:
*Çənd nalı çənd əz in mehnat-səra-ye zado
bud?
Kəz bəraye rəy-e to Şərvan nəğdəd
xeyr-van [2, s.444].*

Sətri tərcüməmiz:
*Bu doğum-olun möhnətsarasında nə
qədər inildərsən?
Rəyin (keçimin) üçün Şirvan xeyir məkanı
olmaz.*

İnsan bu dünyada doğulur və yaşayır, onun yaşaması ilə bağlı hər nəyi əziyyətlə baş tutur, ona görə də Xaqani dünyaya "möhnətsa-

ra", yəni "əziyyət sarayı" deyir. Amma bu "əziyyət" hər əziyyət yox, "sınaq üçün əziyyət" mənasına gəlir.

Xaqaninin dünya üçün yaratdığı perifrastlardan biri "təfriqə sırası" mənasında ərəbcə "səff-i-təfriqə" anlayışdır. Düzümə qalsa, dünya təfriqə (parçalama, qarışdırma, qarışdırma) olan məkandır. Şair salik olana (təsəvvür yolunda ilkin addımlarını atan mürida) məsləhət görür ki, təfriqə sırasından (dünyadan) ayrılсын, səfa yığımına (təklük səfasına) keçsin, çünki burada qoşun-qoşun sultan ürəkli rindlər (dünyadan tam əl üzümüş dərvişlər) var. Şair "təklük səfası" dedikdə saliki səfalandıran təklük fəzasını nəzərdə tutur:

Farsca oxunuşu:
*Ze səff-e təfəğə bər xizo bər cəm-e səfa
boqzər,
Ke əz rəndan-e soltan-del səpah əndər
səpah anək [2, s.723].*

Sətri tərcüməmiz:
*Təfriqə sırasından dur, səfa yığımına keç,
Orda qoşun-qoşun sultan ürəkli rindlər
var.*

Farscanı yaxşı bilən Xəlv şairi Balas Azaroglundun bədi tərcüməsində Xaqaninin təsəvvüf görüşləri adı dünyəvi görüşlərlə əvəzlənir. Belə ki, "təfriqə sırası" mənasında "səff-i-təfriqə" ifadəsi "ayrılıq daşı" kimi, "səfa yığı" mənasında "cəm-i səfa" ifadəsi "birlik səff-i" kimi təqdim olunur. Bundan başqa, "soltan ürəkli rindlər" mənasında "rendani-soltan-del" ifadəsi tərcümədə müşahidə olunmur:

Poetik tərcümə:
*Atıb sən ayrılıq daşın, gəlib birlik səfində
dur,
Önündə bir qoşun var ki, suyu yox,
binəhayətdir [5, s.217].*

Noticə. Bu məqalədə perifrastlarla əlaqədar Xaqanidən on beş, Nizamidən iki, Füzulidən isə bir sitat verilibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Dehxoda Ə. (1350): Loğat-Namə (dər pəncəh cild). Kədivəri – Kərim Kəla. Tehran, "Daneşqah".
2. Xaqani Ş. (1375). Divan (dər do cild). I cild. Tehran, "Mərkəz".
3. Nizami G. (1374). Kolliyati-Xəmsə (dər do cild). I cild. Tehran, "Cavidan".
4. Füzuli M. (2013). Seçilmiş əsərləri (iki cildə). I cild. Bakı, "Şərq-Qərb".
5. Xaqani Ş. (2013). Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb".
6. Vafalı A. (2012). Vəqifin şirin dilində. Bakı, "Ədəbiyyat qəzeti", 13 yanvar.

PERYPHARSE FOR THE NOUN OF "WORLD"
IN KHAGANI'S DIVAN IN PERSIAN

Summary

Khagani's Persian Divan in two volumes have not been until investigated from view point of Azerbaijani linguistics. The urgency of the article is that it presents the quotations of Khagani and Nizami in Persian readings, gives their interlinear translations və explanations, elucidates the mistakes of the poetical translations.

Khagani's Persian Divan has more than hundred peryphrases for the noun of "world". This article studies fifteen of them seriously for the first time in Azerbaijani linguistics, indicates why they are peryphrases.

Key words: Khagani, oda, peryphrase, word-combination, interlinear translation, phraseo logical unit

ПЕРИФРАЗЫ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО «СЕЙ МИР»
В ПЕРСИДСКОМ ДИВАНЕ ХАГАНИ

Резюме

Духотмный диван Хагани не изучен по сей день с точки зрения азербайджанского языкознания. Актуальность данной статьи состоит в том, что она представляет персидские чтения цитат от Хагани и Низами по данной теме, дает их дословные переводы и объяснения, а также приводит ясность к допущенным ошибкам поэтических переводов.

В персидском диване Хагани имеются свыше ста перифразов для существительного «сей мир». Данная статья, впервые в азербайджанском языкознании, исследует пятнадцать из них строгим образом, отмечает по каким причинам они являются перифразми.

Ключевые слова: Хагани, касыда, перифраз, словосочетание, дословный перевод, фразеологическое соединение